

કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનો રહસ્યાત્મક સ્વરૂપ

ડૉ. સુનિલદત્ત વ્યાસ (સંસ્કૃત વ્યાખ્યાતા)
શ્રી મહાવીર વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ બી.એડ. કોલેજ, પાંડેસરા, સુરત

૧. પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત ભાષા સર્વભાષાઓની જનની છે. સંસ્કૃત ભાષાને દેવભાષા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ભાષાનો સાહિત્ય વિપુલ છે. પ્રાચીનકાલના વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, ધર્મગ્રન્થ, સંસ્કૃત ભાષામાં લખવામાં આવ્યા હતા. સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્યને બે ભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે. પ્રથમ વૈદિક સાહિત્ય દ્વિતીય લૌકિક સાહિત્ય. વૈદિક સાહિત્યમાં વેદો અને ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે. અને લૌકિક સાહિત્યમાં પુરાણો, ધર્મગ્રન્થો, ગીતિકાવ્યો, નાટકો, મહાકાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના લેખકોમાં મહાકવિકાલિદાસનું સ્થાન સર્વોપરિ છે. તેમને કવિકુલગુરૂની ઉપમાં આપવામાં આવી છે. કાલિદાસે કુમારસંભવમ પદ્યાત્મક કાવ્યમાં કુમારની ઉત્પત્તિથી લઈને તારકાસુરનો વધની કથા અને રઘુવંશમાં સૂર્યવંશી રાજાઓની કથામાં શિવતત્ત્વનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. આ બંને મહાકાવ્યોમાં શિવને કયા કયા નામોથી સંબોધિત કરવામાં આવ્યાં છે? શિવની કઈ કઈ વિશેષતાઓ છે? શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ શું છે? શિવના અર્ધનારોશ્વરસ્વરૂપમાં શું રહસ્યાત્મક બાબત છે? શિવપ્રાપ્તિમાં મદન દહનનું શું રહસ્ય છે? જેવી તમામ બાબતોને જાણવા માટે સંશોધન કરવાની વિચારણા કરી અને તેના આધારે વિષય નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. સમસ્યા વિધાન

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નીચેની સમસ્યા પર અભ્યાસ હાથ ધરવા નિર્ધાર્યું છે.

‘કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનો રહસ્યાત્મક સ્વરૂપ’

૩. અભ્યાસના હેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધન નીચેના હેતુઓ સહ હાથ ધરાયું હતું.

૧. કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનું નામાભિધાન સ્વરૂપનું અધ્યયન કરવું.
૨. કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનું ધ્યાનસ્થ સ્વરૂપનું અધ્યયન કરવું.
૩. કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનું અદ્વૈતતત્ત્વ સ્વરૂપનું અધ્યયન કરવું.
૪. કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે મદન દહનનું રહસ્યાત્મક સ્વરૂપનું અધ્યયન કરવું.

૪. અભ્યાસના પ્રશ્નો

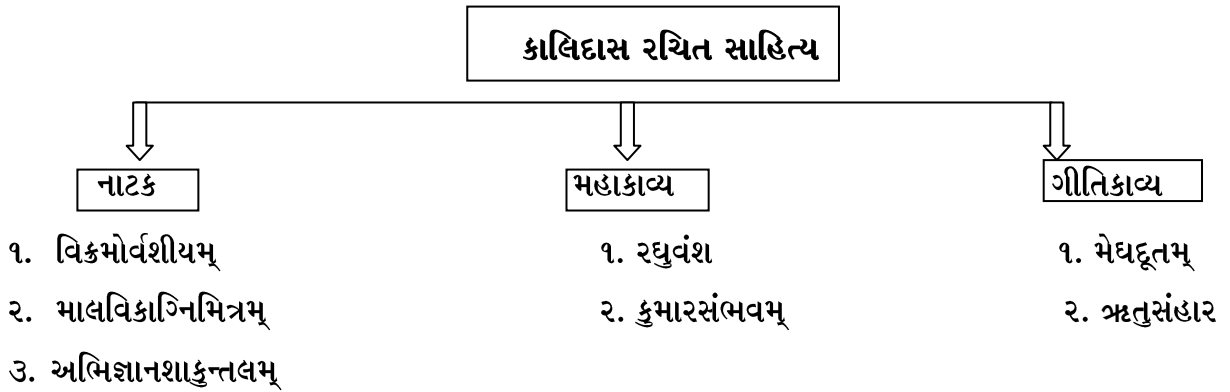
પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રાપ્તકરવાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો હતો.

૧. કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનું નામાભિધાન સ્વરૂપ કેવું છે?
૨. કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનું ધ્યાનસ્થ સ્વરૂપ કેવું છે?
૩. કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનું અદ્વૈતતત્ત્વ સ્વરૂપ શું છે?

૪.કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે મદન દહનનું રહસ્યાત્મક સ્વરૂપ શું છે?

૫. સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ અને નિદર્શ પસંદગી

કાલિદાસનું સાહિત્ય સર્જનનું વ્યાપવિશ્વ વિશાળ છે. કવિ જગતમાં કાલિદાસનું સ્થાન મોખરાનું છે. તેમની કૃતિઓને વિદ્વાનોએ કાવ્ય ગણાવ્યું છે. કાવ્યના બે પ્રકાર હોય છે દૃષ્યકાવ્ય અને શ્રાવ્ય કાવ્ય. કાલિદાસે બન્નેને હૃદયસ્થ કરીને આલેખન કર્યું છે. કાલિદાસના બે મહાકાવ્ય, ત્રણ નાટકો, બે ખંડકાવ્યો આમ સાત કૃતિઓ પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ બને છે. વ્યાપવિશ્વમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ કૃતિઓ ચાર્ટ -૧ દ્વારા દર્શાવી છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન સંપન્ન કરવા માટે કાલિદાસની સાત કૃતિમાંથી બે મહાકાવ્યો રઘુવંશ અને કુમારસંભવમ્ નિદર્શ તરીકે સ્વીકારેલ છે.

૬. સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ અંતર્ગત વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ સંશોધનપદ્ધતિમાં પુસ્તકો જેવા લિખિત સાહિત્યના વિષયવસ્તુનું પૃથકકરણ કરવામાં આવે છે. આ સંશોધન ગુણાત્મકસંશોધન તરીકે ઓળખાય છે.

૭. ઉપકરણ પસંદગી

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે બે પ્રકારના સ્ત્રોત ઉપકરણો સ્વરૂપે લેવામાં આવ્યા હતા.

૧. પ્રાથમિક સ્ત્રોત : – કાલિદાસના બે મહાકાવ્યો રઘુવંશ કુમારસંભવમ્ ઉપકરણના ભાગરૂપે પ્રાથમિક સ્ત્રોત રહ્યા છે.
૨. ગૌણસ્ત્રોત :- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંસ્કૃતસાહિત્યને લગતા સંદર્ભગ્રંથ, પુસ્તકો, મહાકાવ્યો પર આધારિત લેખો, પત્ર-પત્રિકાઆમાં પ્રકાશિત વિચારોને ગૌણસ્ત્રોતના ભાગ સ્વરૂપે ઉપકરણરૂપે સ્વીકારેલ છે.

૮. માહિતીનું પૃથકકરણ અને અર્થઘટન

૮.૧ કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનું નામાભિધાન સ્વરૂપ

હિન્દુધર્મમાં ત્રિમૂર્તિ અંતર્ગત બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની સાથે શિવ નો પણ સમાવેશ થાય છે. કાલિદાસ શિવના ઉપાસક અને શિવ ધર્મના અનુયાયી હતા. પણ બ્રહ્મા વિષ્ણુની સ્તુતિ કાલિદાસે ખૂબ જ ભકિતપૂર્વક કરી છે. કાલિદાસના મને શિવ પરમદેવ છે. તેમના નામ અને વિશેષણો દ્વારા તે સર્વશક્તિમાન છે. આવું મહાકાવ્યોમાં થયેલ રજૂઆતથી અભિવ્યક્ત

થાય છે. કાલિદાસે મહાકાવ્યોમાં શિવને ઈશ્વર(કુમારસંભવમ્ ૬/૭૫), મહેશ્વર(રઘુવંશ ૩/૪૮), પરમેશ્વર(રઘુવંશ ૧/૧, ૨/૩૮), અષ્ટમૂર્તિ(રઘુવંશ ૨/૩૫ કુમારસંભવમ્ ૧/૫૭), વૃષભધ્વજ(રઘુવંશ ૨/૩૬, ૩/૨૩), શૂલભૃત(રઘુવંશ ૨/૩૮ કુમારસંભવમ્ ૬/૮૪, ૭/૪૦), પશુપતિ(કુમારસંભવમ્ ૬/૮૫), ત્ર્યંબક(રઘુવંશ ૨/૪૨, ૩/૪૮), સ્થાણુ(કુમારસંભવમ્ ૩/૧૭), નીલલોહિત(કુમારસંભવમ્ ૨/૫૭), નીલકંઠ(કુમારસંભવમ્ ૭/૫૧), વિશ્વેશ્વર(રઘુવંશ ૧૮/૨૪), હર(કુમારસંભવમ્ ૭/૪૪, રઘુવંશ ૪/૩૨), ગિરીશ(રઘુવંશ ૨/૪૧, ૧૬/૫૧), ભૂતેશ્વર(રઘુવંશ ૨/૪૬), ભૂતનાથ(રઘુવંશ ૨/૫૮), શિવ(કુમારસંભવમ્ ૫/૭૭), પિનાકી(કુમારસંભવમ્ ૫/૭૭) આદિ નામોથી સંબોધિત કર્યા છે. શિવ માટે ઉજ્જયિનીમાં(રઘુવંશ ૬/૩૪) મહાકાલ નામક જ્યોતિર્લિંગ બીજો બનારસમાં વિશ્વેશ્વર(રઘુવંશ ૧૮/૨૪) અને ત્રીજો ગોકર્ણા ના મંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શિવ પંચતત્ત્વ મન, અહંકાર અને સ્થૂલ પદાર્થથી સમાનતા રાખનાર છે અને અષ્ટરૂપોને ધારણ કરે છે(રઘુવંશ ૨/૩૫). જે પણ સૃષ્ટિમાં છે તેનું કારણ શિવ છે. એવા વિશ્વરૂપ શિવની ઉપાસના કરનારાઓ શિવને અષ્ટમૂર્તિ(કુમારસંભવમ્ ૧/૫૭, રઘુવંશ ૨/૩૫) માને છે. શિવના આઠ રૂપોમાં રૂદ્ર, ભવ, શર્વ, ઈશાન, પશુપતિ, ભૂમ, ઉગ્ર અને મહાદેવનો સમાવેશ થાય છે. સૃષ્ટિ સંહારકના અધ્યક્ષ હોવા છતાં તે સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્મા અને સૃષ્ટિ રક્ષક વિષ્ણુ સાથે રહે છે(રઘુવંશ ૨/૪૪, કુમારસંભવમ્ ૨/૭૭). શિવ ભૂતપ્રેતો સાથે સ્મશાન માં કીડા કરે છે. તેનો પણ ઉલ્લેખ કુમારસંભવમ્માં થયો છે (વિકીર્ણકેરોષુ કુમારસંભવમ્ ૫/૩૮). શિવ સર્જન, પાલન અને સંહારના કારણ સ્વરૂપનો પણ કાલિદાસે ઉલ્લેખ કર્યો છે (સ્થાવરજંગમાનાં સર્ગસ્થિતિ પ્રત્યવહાર હેતુ: રઘુવંશ ૨/૪૪). શિવનો યથાર્થકાર્ય પ્રત્યવહાર અર્થાત્ જગતનો પ્રલય કરવાનું છે. એટલે તેમની મૂર્તિ જલમાં વ્યાપ્ત છે(કુમારસંભવમ્ ૨/૬૦). એનો અર્થ એવો થાય છે કે પ્રલયના અન્તમાં જ્યારે શિવનો પ્રભાવ થાય છે ત્યારે પૃથ્વી જલમગ્ન બની જાય છે. શિવ વિશ્વરૂપ છે(કુમારસંભવમ્ ૫/૭૮). અણિમાદિ અષ્ટસિદ્ધિયોથી સમ્પન્ન છે. તેમના ભાલ પર(કુમારસંભવમ્ ૬/૭૫, ૭/૩૩) દ્વિતીયા નો ચન્દ્ર વિરાજમાન રહે છે (યેનદં ઘ્રિયતે વિશ્વં કુમારસંભવમ્ ૬/૭૬). યોગી તેનું ધ્યાન કરે છે(કુમારસંભવમ્ ૬/૭૭). આ જગત માં જે પણ કર્મ છે તેનું સાક્ષી છે (સાક્ષી વિશ્વસ્ય કર્મણામ્ કુમારસંભવમ્ ૬/૭૮). આમ કાલિદાસે શિવના નામોચિત ગુણોનું મહાકાવ્યોમાં વર્ણન કરી તેમને સર્વોપરી દેવની સંજ્ઞા આપી છે.

૮.૨ કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનું ધ્યાનસ્થ સ્વરૂપ

કુમારસંભવમ્માં કાલિદાસે શિવ વિવાહપ્રકરણ અંતર્ગત શિવનાં ધ્યાનસ્થ સ્વરૂપ નો પૂર્ણરૂપે ચિત્રણ કર્યું છે. શિવનાં સર્વાંગમાં ભસ્મ લપેટાયેલી છે(કુમારસંભવમ્ ૭/૩૨) અને દ્વિતીયાનો ચન્દ્ર લલાટ પર તિલકનું કામ કરે છે(કુમારસંભવમ્ ૭/૩૩). તે હસ્તી ચર્મ (ગજાજીન) પહેરે છે(કુમારસંભવમ્ ૭/૩૨). આભૂષણો માટે શિવ સર્પોને ધારણ કરે છે(કુમારસંભવમ્ ૭/૩૩). તલવાર(કુમારસંભવમ્ ૭/૩૬) હાથમાં લીધેલા તેમના ગણ બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ(કુમારસંભવમ્ ૭/૪૩) જેવા દેવતા અને ચામરધારિણી ગંગા(કુમારસંભવમ્ ૭/૪૨) અને યમુના જેવી દેવીઓ તેમની સેવામાં ઉપસ્થિત રહે છે. શિવ વૃષભની સવારી પર આરૂઢ રહે છે(કુમારસંભવમ્ ૭/૩૭, ૪૮) વૃષભની પીઠ પર વાઘમ્બર બિછાવેલ છે(કુમારસંભવમ્ ૭/૩૭). નાની નાની ઘંટીયોવાળી ગર્દન પર કાપડ લપેટાયેલું તે નન્દીનું માર્ગ આકાશ છે (ખે સ્વેલગામી કુમારસંભવમ્ ૭/૪૮). અહીં કાલિદાસ શિવનો એક ગણ નંદી અને શિવનો વાહન વૃષભ નન્દીના વચ્ચે કવિ ભિન્નતા પ્રકટ કરે છે. આમ કાલિદાસે શિવનું મૂર્તિસ્વરૂપ વર્ણન કરી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યા છે.

૮.૩ કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વનું અદ્વૈતતત્ત્વ સ્વરૂપ

મહાકવિકાલિદાસે રઘુવંશના પ્રારંભમાં ભગવાન શિવ અને પાર્વતીના અર્ધનારીશ્વરસ્વરૂપનો શબ્દ તથા અર્થની જેમ એકબીજા સાથે સંયુક્ત માને છે –વાગર્થાવિવ સમ્પૃક્તૌ વાગર્થ પ્રતિપત્તયે (રઘુવંશ ૧/૧). વૌકિક દૃષ્ટિથી જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ તો પુરુષ અને સ્ત્રી અર્થાત્ શિવ અને શકિત બન્ને એક બીજાના પૂરક છે. સ્ત્રી વગર પુરુષ અસ્તિત્વહીન છે. પુરુષ વગર સ્ત્રી અસ્તિત્વહીન છે. સ્ત્રીને સૌંદર્યનો મહત્ત્વ પુરુષથી પાપ્ત થાય છે. સ્ત્રી પુરુષની પ્રેરણા શકિત છે. તેનાથી જ પુરુષ બલ, પુરુષાર્થ અને ગુણોની અભિવ્યક્તિ કરે છે. પરસ્પર સહયોગના કારણે ભગવતી પાર્વતી અને ભગવાન શિવ સૃષ્ટિના માતા-પિતાના નામે પ્રતિષ્ઠિત થયા. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે જગતના તે માતા-પિતા ને નમસ્કાર છે જેમની તપસ્યા એક બીજાના ફળ સ્વરૂપ બની છે, અર્થાત્ શિવની તપસ્યાનો ફળ પાર્વતીને અને પાર્વતીની તપસ્યાનો ફળ શિવને પ્રાપ્ત થાય છે. દામ્પત્ય જીવનમાં એનાથી વધારે ઉચ્ચ આદર્શ કદાચિત પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કાલિદાસે કુમારસંભવમ્ના સપ્તમસર્ગમાં શિવ અને પાર્વતીના અર્ધનારીશ્વરસ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને સ્ત્રી પુરુષ આત્માના બે વિભાગ કરી સૃજ્યમાન જગતના માતા-પિતા શિવને સ્વીકાર કાયા છે.

સ્ત્રીપુંસાવાત્મભાગૌ તે મિન્નમૂર્તે: સિસૃક્ષયા ।

પ્રસૂતિભાજ: સર્ગસ્ય તાવેવ પિતરૌ સ્મૃતૌ ॥ (કુમારસંભવમ્ ૭/૨)

કાલિદાસ સૃષ્ટિના મૂળ શિવ પાર્વતીને માને છે. તેનાથી તેમનું શૈવ હોવાનું પ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ કોઈક વ્યાખ્યાકાર પાર્વતીપરમેશ્વર શબ્દ દ્વારા લક્ષ્મી અને વિષ્ણુ ને પણ સ્વીકાર કરે છે. તેમના મતે – પાર્વતી પિપતીતિ પાર્વતીપરો (મહાદેવ) મા (લક્ષ્મી) તસ્યા: ઈશ્વર: મહેશ્વર: (વિષ્ણુ) પાર્વતીપરશ્ચ મેશ્વરશ્ચ પાર્વતીપરમેશ્વરૌ (હરિહરૌ વન્દે)

અથવા પાર્વતી પાતિ રક્ષતિ ઇતિ પાર્વતીપ:(મહાદેવ:) રમા (લક્ષ્મી) તસ્યા ઈશ્વર: રમેશ્વર: (વિષ્ણુ:) તૌ વન્દે । સમ્પૃક્તૌ (સંલગ્નૌ) યદુક્તમ્ ન વિના શંકર વિષ્ણુ: ન વિના કેશવં શિવ:।

અન્યે ચ વાગેવ અર્થ: ઘનં યેષાન્તે વાગર્થા : પઠિહતા: – તત્સમ્બદ્ધૌ હે વાગર્થા! (પઠિહતા:) પાર્વતીપરમેશ્વરૌ વન્દે । કીદૃશૌ તાવિત્યાહ:- વિવસંપૃક્તૌ વિ: (પક્ષી) મયૂર: ઇત્યર્થ: તેન વાતિ ગચ્છતીતિ વિવ:। કાર્તિકેય: તેન સમ્પૃક્તૌ (સહિતૌ) ઉમામહેશ્વરૌ કાર્તિકેયાંશ્ચ પ્રણમામીત્યર્થ: । યદ્વા વિ: પક્ષી: હંસ ઇતિ યાવત્ તેન વાતીતિ વિવ: (બ્રહ્મ) તેન સમ્પૃક્તૌ, ઉમામહેશ્વરૌ બ્રહ્મણશ્ચ પ્રણમામીત્યાશય: ।

યદ્ વા વિ: (પક્ષી ગરુડ:) તેન વાતિ ગચ્છતીતિ વિવ: વિષ્ણુ: તત્સહિતૌ તૌ વન્દે ।

અહિ કાલિદાસે જગત: પિતરૌ વન્દે પાર્વતી પરમેશ્વરૌ રઘુવંશના પ્રથમ સર્ગની દ્વિતીય અર્ધાલિમાં સંસારની માતા પાર્વતીની સાથે જગતના પિતા ભગવાન શિવની વંદના દ્વારા દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત જેવા વિભિન્ન વેદાંતસિદ્ધાન્તો ની સાથે એકવાક્યતા સ્થાપિત કરી છે. અર્થાત્ શકિત અને પરમેશ્વરની પ્રથક સત્તા સ્વીકાર કરીએ ત્યારે દ્વૈતાદ્વૈત, શબ્દ અને અર્થની સંબંધની નિત્યતા ની જેમ શકિત અને પરમેશ્વરની નિત્ય એકત્વરૂપની દશામાં અદ્વૈતશકિત, વિશિષ્ટ ઈશ્વરની ઉપાસનાની સ્થિતિમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત, બન્નેના અર્ધનારીશ્વરના સ્વરૂપની દશામાં શુદ્ધાદ્વૈત, બન્નેની પૃથક્ અસ્તિત્વની દશામાં દ્વૈતભાવ હોવા છતાં પણ પરમાર્થિક દૃષ્ટિએ દ્વૈતના વિદ્યમાન હોવાની દશામાં અદ્વૈતતત્ત્વજ દ્વૈતાદ્વૈત રૂપ છે. કાલિદાસ પરમેશ્વર ને વાળી અને મનથી અગોચર બતાવે છે તેમનું કથન છે કે –

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै राममित्रे सुरद्विषाम् ।

अथैनं तुष्टुवुस्तुत्यमवाडमनसगोचरम् ॥(रघुवंश १०/१५)

આમ કાલિદાસે ઉપર્યુક્ત વચનો દ્વારા બધા જ વેદાંતસિદ્ધાંતો સાથે એકવાક્યતા પર પૂર્ણ ઉઠાપોહ પૂર્વક વિચારા રજૂ કર્યા છે.

૮.૪ કાલિદાસના મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે મદન દહનનું રહસ્યાત્મક સ્વરૂપ

કાલિદાસ મહાકાવ્યોમાં શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે યોગસાધનાનો માર્ગ બતાવે છે અને કહે છે કે જ્યારે શિવ આત્મપ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે કામ વિદ્યન ઉત્પન્ન કરે છે. કામ પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં શરીરનાં બે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ ભૌતિક સ્વરૂપ જેને સ્થૂળ શરીરની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે આ પક્ષ શરીરમાં નાડી, રક્ત, પિત્ત, વાત કફથી ભરેલું માને છે. દ્વિતીય આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ જેના અનુસાર બૌતેરહજાર નાડીઓ શરીરમાં છે ષટ્ચક્ર છે. ઈંડા(સૂર્યનાડી), પિંગલા(ચંદ્રનાડી), સુષુમ્ણા(મધ્યવર્તી) નાડી છે. જેનું યોગશાસ્ત્રમાં વિશેષ સ્થાન છે.

કાલિદાસના મહાકાવ્યોનો જ્યારે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો લાગે છે કે શિવ, પાર્વતી, કુમાર, પ્રમથ જેવી સંજ્ઞાઓ કલ્પિત કરીને યોગ-પ્રત્યક્ષ ને શબ્દો દ્વારા વર્ણન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કામનો નિગ્રહ કરનાર શિવ કામથી કેવી રીતે પ્રસન્ન થઈ શકે છે? એનો ઉત્તર છે શિવ પાર્વતીનો વિવાહ. પાર્વતી સુષુમ્ણા નાડીનું નામ છે. મેરુદંડ હિમાલય છે. એમાજ સુષુમ્ણા છે આ મેરુદંડમાં છ ચક્રો છે. જે એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મેરુજ પર્વત છે. અસ્થિપોરોમાં એક છિદ્ર છે. પર્વોના પરસ્પર મિલનથી તે રન્ધ્ર નળાકારરૂપમાં દીર્ઘ બની જાય છે. એમાજ સુષુમ્ણા નાડી છે. સુષુમ્ણા નાડી મસ્તિષ્કથી મૂળાધાર ચક્ર સુધી જાય છે. મસ્તિષ્કના કોષોમાં શ્વેતપદાર્થ હોય છે તેને મજજામય કહી શકાય. સુષુમ્ણા એક સૂક્ષ્મ છિદ્ર છે જે નીચેથી ઉપર સુધી જાય છે. સુષુમ્ણાના ડાબા ભાગમાં ઈંડા અને દક્ષિણ ભાગમાં પિંગલા નાડી વહે છે જે સુષુમ્ણા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સહસ્ત્રજાળમાં ફેલાયેલી અન્તમાં કપાલસ્થ આજ્ઞાચક્રમાં સુષુમ્ણા સાથે મળી જાય છે.

ષટ્ચક્રોમાં પ્રથમ ચક્ર મૂળાધાર ગુદાથી સંબંધ ધરાવે છે. કુંડલિનીનો નિવાસ છે. શિવપાર્વતીના વિવાહમાં કુંડલિનીને જાગૃત કરીને મસ્તિષ્કમાં લઈ જાય છે. એને જ યોગી પરિભાષામાં સર્પિણી કહેવાય છે. દ્વિતીય ચક્ર સ્વાધિષ્ઠાન લિંગમાં સ્થિત છે. એમાં પાંચ પર્વો છે. જેનો સંબંધ અસ્થિ સાથે છે. તૃતીય ચક્ર મણિપુર એનું સ્થાન નાભિ છે. પાંચ પર્વો છે. ત્રણ ચક્રોનો ભેદન થયા પછી યોગી વિરાટભાવથી યુક્ત થઈ જાય છે. મોહગ્રસ્ત નિંદ્રા ભંગ થાય છે. ચતુર્થ ચક્ર અનાહત હૃદયમાં સ્થિત છે. બાર પર્વો છે. પંચમ ચક્ર વિશુદ્ધચક્ર સાત પર્વો છે. જે ગ્રીવામાં સ્થિત છે. આકાશતત્ત્વ પર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. ષષ્ઠમ ચક્ર આજ્ઞાચક્ર ભ્રૂમધ્યમાં સ્થિત છે. અહીં સુષુમ્ણાનો અંત થઈ જાય છે. મન બુદ્ધિ અહંકારનો નિવાસ સ્થાન છે. આ સ્થાને જ્ઞાનેત્ર છે. જ્યારે યોગી પાંચ ચક્રોને સિદ્ધ કરી લે છે ત્યારે તેમને કામબાધા ઉત્પન્ન નહી થઈ શકે. શિવ માટે કાલિદાસે કહ્યું છે કે— અરૂપહાર્યં મદનસ્ય નિગ્રહાત્ (કુમારસંભવમ્ ૫/૫૩) અર્થાત મદનના નિગ્રહ ને કારણે સૌન્દર્ય તેમના ચિત્તને હરી નહી શક્યું. પહેલા શિવજીએ મદનને ભસ્મ કર્યું. ત્યાર પછી પાર્વતી સાથે વિવાહ કરીને ષડાનન કુમારને જન્મ આપ્યું. આજ્ઞાચક્રથી ઉપર સહસ્ત્રદલકમલ છે. જ્યાં સાક્ષાત્ શિવ નિવાસ કરે છે. કુમારનું જન્મ શિવના સ્કન્ધિત તેજથી થાય છે. સ્કન્ધનો અર્થ છે હુતવહ અર્થાત્ અગ્નિનામક સુષુમ્ણાના મુખમાં સૂર્યથી પળ વધારે પ્રકાશિત શિવનો તેજ જ સ્કન્ધ છે. કોષોમાં સ્કન્ધની પત્નીનું નામ દેવસેના છે. ઈન્દ્રિયોની સાત્વિક અન તામસિકવૃત્તિઓનું દ્વન્દ્વ દેવાસુર સંગ્રામ છે. સહસ્ત્રાદલમાં જે શિવ છે તે અક્ષરતત્ત્વ છે. અહીં બ્રહ્માંડની ચિત્ શક્તિ

નિવાસ કરે છે. મૂલાધાર ચક્રમાં શક્તિપીઠ છે. ત્યાં વ્યક્તિની શક્તિ નિવાસ કરે છે. શક્તિના ત્રણ કોણ હોય છે. ઈચ્છા, જ્ઞાન, અને ક્રિયા એનું જ નામ ત્રિપુર છે. આ ત્રિકોણ માંજ શબ્દગત શક્તિ સર્પિણી રહે છે. મૂલાધારમાં આ સર્પિણી શિવરૂપ જ્યોતિનાં ચારેય બાજુ લપેટાયેલી રહે છે. પરંતુ આજ્ઞાયકમાં પહોંચી ને જ્યારે શિવ પાર્વતીનું સંયાગ થઈ જાય છે. ત્યારે આ કુંડલિની પૂર્ણરૂપ થી ખુલી જાય છે અને શિવતત્ત્વના દર્શન થાય છે. આમ કાલિદાસે શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો યોગમાર્ગ બતાવીને કામદહનનો રહસ્યાત્મક સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે.

૯. નિષ્કર્ષ

૧. કાલિદાસ બ્રહ્મા-વિષ્ણુની સાથે શિવની સ્તુતિ કરે છે. શિવને પરમતત્ત્વ માને છે. શિવની વિશ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુનો કારણભૂતતત્ત્વ શિવને માને છે. શિવને અષ્ટમૂર્તિ નામ આપીને જગતમાં અષ્ટરૂપામાં તે સદૈવ રહે છે. તે સ્વીકાર કરે છે. શિવ માટે મહાકાવ્યોમાં ઈશ્વર, મહેશ્વર ઈત્યાદિ અનેક વિધનામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.
૨. કાલિદાસ મહાકાવ્યોમાં ધ્યાનસ્થ શિવની મુદ્રાનો વર્ણન કરે છે. શિવભસ્મથી ઓત પ્રોત છે. લલાટ માં ચન્દ્ર, હસ્તીચર્મ ધારણ કરેલા, સર્પો ને ગળામાં ધારણ કરેલા, વાધામ્બર ધારણ કરનાર ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં બેસેલા છે. બ્રહ્મા વિષ્ણુ સહિત અન્ય દેવી દેવતા તેમના ગણ તેમની સ્તુતિ કરે છે.
૩. કાલિદાસે મહાકાવ્યોમાં અર્ધનારીશ્વર સ્વરૂપનો વર્ણન કરીને દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત આદિ વિભિન્ન વેદાન્તસિદ્ધાન્તોની સાથે એકવાક્યતા સ્થાપિત કરી છે. શિવપાર્વતીની નિત્ય એકત્વની દશામાં શિવ ને અદ્વૈતતત્ત્વ જ સ્વીકાર કરે છે.
૪. કાલિદાસ શિવની પ્રાપ્તિ માટે યોગનો માર્ગ બતાવે છે. ષટ્ચક્રનું ભેદન થયા પછી જ્યારે સુષુમ્ણાનો આજ્ઞાયકમાં પ્રવેશ થાય છે. ત્યારે કુંડલિની પૂર્ણરૂપથી ખુલી જાય છે. અને શિવના દર્શન થાય છે. આજ્ઞાયકમાં શિવનો નિવાસ છે. આજ તૃતીય નેત્ર છે. કામદહનનો રહસ્ય બતાવતા કાલિદાસ કહે છે કે શિવપાર્વતીનો મિલન થાય ત્યારે કામનો અન્ત થઈ જાય છે. પાંચ ચક્રોને સિદ્ધ કર્યા પછી કામ અવરોધ ઉત્પન્ન થતો નથી. ત્યારબાદ પાર્વતી સાથે શિવ વિવાહ કરી ષડાનનને જન્મ આપે છે. આજ્ઞાયકથી ઉપર સહસ્ત્રદલ કમલ છે ત્યાં સાક્ષાત શિવ નિવાસ કરે છે.

કાલિદાસે પાર્વતીનું અર્થ સુષુમ્ણાનાડી, હિમાલય અર્થાત્ મેરૂદંડ જેમાં છે ચક્ર નિવાસ કરે છે. શિવપાર્વતીનો મિલન અર્થાત કુંડલિનીનો આજ્ઞાયક સાથે મિલન, કુમાર અર્થાત્ શિવનો સ્કંદિત તેજ, મૂળધારમાં ત્રિકોણયુક્ત શક્તિને ત્રિપુર, સાત્વિક અને તામસિક વૃત્તિયોનું દ્વન્દ્વ અર્થાત્ દેવાસુર સંગ્રામ, પિનાક અર્થાત્ મેરૂદંડ આ જ શિવનો ધનુષ છે. મૂલાધાર માં પડેલી કુંડલિનીરૂપી પ્રત્યંચા ને બજી બાજુ થી શિવ આજ્ઞાયકમાં લઈ જાય છે. એટલે શિવનું નામ અવતતધન્વા છે. આમ વિવિધ સંજ્ઞાઓ કલ્પિત કરીને ભારતીય યોગ-પ્રત્યક્ષને શબ્દો દ્વારા વર્ણન કરવાનો સરાહનીય પ્રયાસ કર્યો છે.

સંદર્ભગ્રંથાનુક્રમણિકા

૧. ઉપાધ્યાય. ભગવતશરણ(૨૦૧૦). કાલિદાસનું ભારત ભારતીયજ્ઞાનપીઠ, નવી દિલ્હી.
૨. ગાપાલ, રઘુનાથ (૧૯૯૭). રઘુવંશસ્ય સંજીવનીટીકા. મુંબઈ સંસ્કૃત સિરીજ, મુંબઈ.
૩. ચતુર્વેદી, સીતારામ(સંવત્ ૨૦૧૯). કાલિદાસગ્રન્થાવલી. ભારતપ્રકાશન મંદિર, તૃતીય સંસ્કરણ, અલીગઢ.
૪. શાસ્ત્રી, પં. દેવદત્ત(૧૯૫૭). કાલિદાસ : એક અનુશીલન. ચોખમ્બા સંસ્કૃત સિરીજ, વારાણસી.
૫. ડો. સૂર્યકાન્ત(૧૯૬૨). કુમારસંભવમ્. દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી

ॡ. दलवल, डु. रेवलडुसलद(१ॢॡॡ). रघुवंश दडुषल. कलशुडुसलद जेसवलल रलसरुथ ँनुसुतुलडुू, डुतनल.